

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Controversiële buitenstaanders: een longitudinale studie naar berichtgeving over ver rechts in Nederlandse dagbladen

Schafraad, P.; Wester, F.; Scheepers, P.

Publication date

2009

Document Version

Final published version

Published in

Migrantenstudies

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Schafraad, P., Wester, F., & Scheepers, P. (2009). Controversiële buitenstaanders: een longitudinale studie naar berichtgeving over ver rechts in Nederlandse dagbladen. *Migrantenstudies*, 25(3), 221-236. <http://www.migrantenstudies.nl/wp-content/uploads/MS-2009-NR3-3.pdf>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Controversiële buitenstaanders

Een longitudinale studie naar berichtgeving over ver rechts in Nederlandse dagbladen

Pytrik Schaafraad, Fred Wester & Peer Scheepers

Samenvatting

In deze bijdrage doen we verslag van onderzoek naar 18 jaar dagbladberichtgeving over ver rechts in Nederland. Hoewel er her en der, ook in wetenschappelijk verband, stevige uitspraken worden gedaan over de manier waarop de pers schrijft over ver rechts (denk aan de gevleugelde begrippen 'doodzwijgen' en 'demoniseren'), is er tot op heden nauwelijks onderzoek gedaan naar de inhoud van die berichtgeving over ver rechts. In deze studie doen we dat door op systematische wijze verschillende inhoudelijke aspecten van media-aandacht over langere tijd te bestuderen.

Sinds 1986 is de focus in de dagbladberichtgeving over ver rechts in Nederland wezenlijk veranderd. De aandacht bleef al die tijd voornamelijk gericht op de meest controversiële aspecten van ver rechts. Ver rechts bleef geportretteerd worden als buitenstaanders, ook als ver rechtse partijen participeerden in de volksvertegenwoordiging. Maar de aandacht nuanceerde en verbreedde zich enigszins vanaf de tweede helft van de jaren negentig. Pas in 2004 leek er in de aandacht van de Nederlandse kranten een omslag voor te doen.

Inleiding

De politieke familie, die de redactie van dit nummer de verzamelnaam 'ver rechts' heeft meegegeven, kan al zeker 20 jaar rekenen op een warme belangstelling van politicologen en sociologen. Vreemd genoeg is het vanuit de hoek van de communicatiewetenschap lang stil gebleven. Ver rechtse politici en hun tegenstanders dichtten bij gelegenheid de media een grote rol toe ter verklaring van de pieken en dalen in de stembusuitslagen van ver rechtse partijen.¹ Niet alleen deze belanghebbenden spraken zich uit over de manier waarop media-aandacht besteden aan ver rechts, ook enkele van de genoemde sociologen en politicologen lieten zich uit over de media-aandacht voor ver rechts. Zo zou ver rechts in de Nederlandse media lang zijn 'doodgezwegen' (Fennema & Van der Brug, 2006), of 'gedemoniseerd' (Ignazi, 2006). Op enkele studies na, die waren gericht op analyses van de hoeveelheid media-aandacht in relatie tot stemintenties (Lubbers, 2001; Lubbers & Scheepers, 2001) en een onderzoek naar de omgangsstrategieën van journalisten (Van Donselaar, 1998), is er tot op heden in Nederland geen onderzoek gedaan naar media-aandacht voor ver rechts.

¹ Bij voorbeeld Hans Janmaat (CD) tegen Fons van der Poel (Netwerk), volgens Volkskrant 16 mei 1998, 5; Pim Fortuyn die Britse journalisten alsmede camerateams van NOS en RTL weigerde te woord te staan wegens onwelgevallige vragen, volgens NRC Handelsblad 4 mei 2002, p. 2, Rondon Tien, uitzending 23 september 2006. In recente jaren komen zulke geluiden ook regelmatig uit de hoek van 'Geenstijl', zie bij voorbeeld het bericht: "LOL: PVV zegt 'sorry' voor tokkieachterban." http://www.geenstijl.nl/mt/archieven/2009/04/lo_l_pvv_zegt_sorry_voor_tokkie.html

In deze studie richten we ons juist op die media-aandacht voor ver rechts. Meer in het bijzonder gaat het om de manier waarop media (in deze studie beperkt tot dagbladen) aandacht besteden aan ver rechts. Werd of wordt ver rechts inderdaad genegeerd of gestigmatiseerd door de media zoals voornoemde politici, opiniemakers en maatschappijwetenschappers beweerden? Hebben de ontwikkelingen die de ver rechtse partijfamilie doormaakte in de afgelopen 20 jaar ook hun weerslag gekregen in de berichtgeving over ver rechts? Om inzicht te krijgen in zulke kwesties, beantwoorden we in deze bijdrage de vraag: *hoe berichtten Nederlandse dagbladen over ver rechts gedurende de periode 1986-2004?* We proberen de veranderingen en continuïteiten in media-aandacht te duiden in het licht van politieke en electorale ontwikkelingen.

Hoofdpijnen in de recente electorale historie van ver rechts

De ver rechtse partijfamilie is altijd divers geweest, maar binnen de Nederlandse context zijn de representanten door de jaren heen ook zeer verschillend van aard geweest. Desondanks hebben ze zowel wat betreft hun sociogenese en ideologie voldoende overeenkomsten om tot één en de zelfde partijfamilie gerekend te worden, wat niet wil zeggen dat er onderlinge verschillen bestaan (zie ook Fennema, 2005; Ignazi, 2006). In deze bijdrage beschouwen we partijen en buitenparlementaire organisaties als ver rechts wanneer ze getypeerd kunnen worden met de kernachtige afbakening die Piero Ignazi geeft in zijn *Extreme right parties in Western Europe*: Ten eerste bevindt een ver rechtse partij (of organisatie) zich ideologisch aan de meest rechtse kant van het politieke links-rechts spectrum. Ten tweede overschrijdt ze de meest basale waarden van de hedendaagse liberale democratie, die van tolerantie en pluriformiteit (Ignazi, 2006: 225). In Nederland vallen daar ondermeer de Centrumdemocraten, Centrum Partij'86, Nederlandse Volksunie, Nederlands Blok, Lijst Pim Fortuyn, Conservatieven.nl en Nieuw Rechts onder.

Ons onderzoek start bij de verkiezingsperiode van 1986, omdat ver rechts midden jaren tachtig, net als in de buurlanden, een transformatie doormaakte waarbij het 'nouveau droite' van Le Pen in Frankrijk als voorbeeld diende, met exclusionisme als meest centrale standpunt (Mudde, 2000; Ignazi, 2006). Deze gelijktijdige aanpassing van strategie en programma kan beschouwd worden als een herstart voor betrokken partijen en is daarom gekozen als startpunt voor dit onderzoek. Over deze transformatie woedde er binnen ver rechts in Nederland een interne strijd, die tot gevolg had dat er vanaf 1986 twee partijen waren: Centrumdemocraten en Centrum Partij'86. Een ander gevolg was dat de Tweede Kamerzetel van Hans Janmaat niet behouden bleef voor ver rechts (Lucardie, 1998). Deze periode staat bekend als de eerste electorale neergang van ver rechts (Scheepers, Eisinga & Lammers, 1993: 364). De daaropvolgende periode van marginale stabiliteit duurde tot 1989, toen Janmaat als leider van de Centrumdemocraten terugkeerde in de Tweede Kamer. Deze nieuwe periode van electorale groei duurde tot voor de gemeenteraadsverkiezingen van maart 1994. Deze verkiezingen leverden ver rechts maar liefst 88 zetels in gemeenteraden op. Hoewel de daling in de steun van kiezers al had ingezet, behaalden de Centrumdemocraten twee maanden later toch drie zetels in de Tweede Kamer. In deze periode regende het schandalen en harde kritiek rondom het functioneren van

ver rechtse volksvertegenwoordigers (Rennen, 1994; Lucardie, 1998; Witte, 1998; Mudde, 2000). Daarna werd het stil en volgde een tweede periode van electorale neergang en vervolgens marginale stabiliteit die feitelijk voortduurde totdat er een nieuwe speler op het toneel verscheen (Eisinga e.a., 1998: 98, CBS). In 1998 keerden de Centrumdemocraten niet terug in de Tweede Kamer.

De genoemde nieuwe speler was van heel andere huize, hoewel hij deels een gelijksoortig programma had, met als centrale ideologische punten exclusionisme, nationalisme en anti-establishment (Pels, 2003). Ook trok deze Pim Fortuyn (Lijst Pim Fortuyn, LPF) deels dezelfde kiezers als de Centrumdemocraten, voornamelijk lager opgeleide seculiere mannen (Van der Brug, 2003: 96). Met Fortuyns politieke carrière begon ook een nieuwe periode waarin de electorale aanhang wederom sterk schommelde, maar wel langduriger een veel hoger niveau bereikte. Het hoogtepunt daarin was aan het begin van de periode, toen Fortuyn postuum de verkiezingen won. Daarna daalde de electorale steun voor zijn LPF alleen nog maar (tot 2,5% bij de Europese Parlementsverkiezingen van 2004). Andere ver rechtse partijen (waaronder Conservatieven.nl, Nieuw Rechts en Nieuwe Nationale Partij) speelden in de laatste jaren van de onderzoeksperiode niet of nauwelijks een rol.

Media-aandacht voor ver rechts

Onze focus ligt bij de portrettering van een specifiek soort actoren in het nieuws. Daartoe combineren we een communicatiewetenschappelijk perspectief met inzichten uit sociologische en politicologische literatuur inzake relevante kenmerken van ver rechts. Daarmee ontwikkelden we een model van media-aandacht voor ver rechts dat zowel de hoeveelheid aandacht (saliency) als de manier van aandacht verdisconteert. In het model onderscheiden we vier aspecten van media-aandacht voor ver rechts, dewelke we hieronder samen met hun operationalisatie kort bespreken.

Het eerste aspect van media-aandacht voor ver rechts in ons model is de hoeveelheid berichtgeving, gemeten als het gemiddelde aantal berichten waarin ver rechts voorkomt per krant per dag, dat we *aandachtsvolume* noemen. Aandachtsvolume is een veelgebruikte maat om aandacht voor politieke partijen te onderzoeken, maar vaak ook de enige of centraal gestelde maat (zie bij voorbeeld Lubbers & Scheepers, 2001; Walgrave & de Swert, 2004; Boomgaarden & Vliegenthart, 2007).

De mate van aandacht kan nog op een tweede manier opgevat worden, namelijk de zichtbaarheid en prominentie van ver rechts in de kop en body van het bericht.² Dit zijn de twee indicatoren die we gebruiken voor het tweede aspect van media-aandacht voor ver rechts, *formele aandacht*. Zowel aandachtsvolume als formele aandacht zijn indicatief voor het al dan niet negeren van ver rechts door de pers.

Ver rechtse partijen trekken meer stemmen naarmate ze door de kiezers meer als 'normale democratische partij' worden beschouwd (Van der Brug, Fennema & Tilly, 2005). Daar de kiezers zich in hun evaluatie grotendeels op de media baseren, is het dus van groot belang de manier waarop ver rechts in de media wordt geportretteerd, te analyseren. Onze belangrijkste en meest

² We keken ook naar de plaats van het bericht in de krant, maar dat leverde een zeer constant weinig informatief beeld op en laten we daarom hier buiten beschouwing. Datzelfde geldt voor de omvang van de berichten waarin ver rechts voorkomt.

onderwerpspecifieke toevoeging aan het gebruikelijke instrumentarium om aandacht voor politieke partijen te meten, richt zich daarom op de inhoud van die berichtgeving. Daarbij onderscheiden we de twee volgende aspecten van media-aandacht, namelijk *substantiële aandacht* (portrettering van ver rechts zelf) en *support aandacht* (aandacht voor de houding van derden ten opzichte van ver rechts).

Met substantiële aandacht bedoelen we de manier waarop media aandacht besteden aan ver rechtse actoren of hun standpunten. Deze is langs vier dimensies geoperationaliseerd. In de eerste plaats bekijken we of ver rechts al dan niet actief gerepresenteerd werd in de berichtgeving, dat wil zeggen of zij al dan niet geciteerd of geparafraseerd werd en dus als actieve bron werd opgevoerd. Ten tweede richten we ons op de mate waarin ver rechts in bepaalde rollen wordt geportretteerd. Afgaande op biografische literatuur over ver rechts, onderscheiden we niet alleen professionele rollen, zoals rollen in verkiezingen en in politieke actualiteit (parlementair werk), maar ook een aantal anderen, namelijk rollen in juridisch conflict, buitenparlementaire rollen (demonstraties, racistisch geweld) en partij-interne rollen.

Veelvuldig gebruik in mediateksten van stigmatiserende associaties (door bijvoorbeeld een vergelijking met de Nazi's te maken of aan de Nazi's referende symboliek te gebruiken) duidt op de attributie van een negatief imago, waarmee betreffende partij als het ware wordt gediskwalificeerd. Volgens Van Donselaar en Rodrigues (2003: 62) worden stigmatiserende associaties als zodanig gebruikt. Daarom bezien we in de derde plaats of ver rechts al dan niet met behulp stigmatiserende associaties wordt beschreven.

De vierde dimensie van substantiële aandacht is aandacht voor ver rechtse standpunten. In de literatuur vinden we een consensus over vijf verschillende centrale standpunten van ver rechts (Maolain, 1987; Kitschelt, 1997; Mudde 2000; Ignazi, 2006), die we met het oog op de historische dynamiek van ver rechts in Nederland operationaliseerden in vijf indicatoren, te weten: anti-establishment of populistische standpunten, nationalistische standpunten, xenofobe of exclusionistische standpunten, 'law and order' standpunten (repressieve criminaliteitsbestrijding) en standpunten die traditionele waarden (het kerngezin, anti-abortus, etc.) voorstaan.

Het laatste aspect van media-aandacht is supportaandacht. Volgens Koopmans & Olzak (2004) is ook van belang hoe sociale bewegingen en politieke partijen in het nieuws door derden worden besproken. Bevestigende reacties kunnen de sociale beweging in kwestie legitimeren en afwijzende reacties juist delegitimeren. Het laatste aspect van media-aandacht voor ver rechts betreft daarom niet de ver rechtse actoren zelf, maar de aandacht voor niet-ver rechtse actoren en hun houding ten opzichte van ver rechts. Onder niet-ver rechtse actoren verstaan we andere politieke partijen, maatschappelijke organisaties en individuen. We analyseren zowel de mate waarin gunstige als ongunstige attitudes voorkomen in de berichtgeving.

'Doodzwijgen' en 'demoniseren'

Met dit model kunnen we onderzoeken of ver rechts al dan niet werd genegeerd ('doodzwijgen'), of dat de wijze waarop er aandacht is voor ver rechts bijdraagt aan een controversieel imago, dat volgens de

redenering van Van der Brug et al. (2005), de kans kleiner maakt dat men op de partij gaat stemmen. Onevenredige aandacht voor controversiële kenmerken zou ‘demonisering’ kunnen betekenen.

De voornaamste maatstaf voor het al dan niet negeren is uiteraard het eerste aspect van media-aandacht, aandachtsvolume. Daarnaast zijn ook zichtbaarheid in krantenkoppen (formele aandacht), de verhouding passieve/actieve representatie en de relatieve aandacht voor rol in de politieke actualiteit aanvullende indicatoren voor het eventueel negeren van ver rechts in de berichtgeving. Wanneer actieve representatie en aandacht voor een rol in de politieke actualiteit daalt, terwijl ver rechts meer volksvertegenwoordigers krijgt, impliceert dit het selectief negeren van ver rechts.

De na het Parool-interview met toenmalig LPF-voorzitter Langendam³ veel gebezigde beschuldiging van ‘demonisering’ is moeilijk meetbaar, omdat het een normatief begrip is. Daarentegen kunnen we, in navolging van Gitlin (1980) en Van Zoonen (1992), wel analyseren of ver rechts met meer of minder grote regelmaat in specifieke stereotype, of controversiële contexten geportretteerd wordt. In de operationalisering van substantiële aandacht zit een aantal indicatoren waarvan het gelijktijdig voorkomen een controversieel imago van ver rechts in de hand werkt: veel aandacht voor rollen in juridisch conflict, veel voorkomen van stigmatiserende associaties, een sterke focus op xenofobe of exclusionistische standpunten gelijktijdig met het ontbreken van aandacht voor andere standpunten. Bij het aspect support aandacht, is het veelvuldig voorkomen van ongunstige attitudes (m.n. als er niet of nauwelijks gunstige attitudes tegenover staan) tevens een indicator voor een controversieel imago van ver rechts.

Data en methode

De basis voor onze empirische studie bestaat uit krantenberichten waarin ver rechts op enigerlei wijze voorkomt. Krantenberichten werden verzameld in periodes van twee maanden voor en één maand na verkiezingen van Tweede Kamer of Europees Parlement uit de periode 1986 tot en met 2004. We kozen voor verkiezingsperiodes omdat we verwachtten in die maanden een voldoende concentratie van relevant materiaal aan te treffen in aaneengesloten periodes. Op deze manier vermeden we het risico van fragmentatie dat men loopt wanneer men kiest voor een toevalssteekproef uit een complete jaargang (Wester & van Selm, 2006: 128).⁴

Voor het onderzoek werden drie landelijke dagbladen geselecteerd op basis van hun karakter en relevantie in het publiek debat en hun vergelijkbaarheid binnen de cross-nationale studie waarbinnen dit onderzoek werd uitgevoerd. De geselecteerde dagbladen en hun typering zijn de

³ ‘Leider LPF volhardt: ‘kogel kwam van links’, Parool 13 mei 2002, p. 1. Fortuyn zelf repte al in het beruchte Volkskrant interview van demonisering (Volkskrant 9 februari 2002, Reflex, p. 13)

⁴ Bij het ontwerp van de studie is er vanuit gegaan dat in het merendeel van de onderzoeksperiode er weinig berichtgeving over ver rechts is geweest (met uitzondering van de periode van de opkomst van en moord op Pim Fortuyn). Wanneer men, zoals in inhoudsanalyse gebruikelijk, een samengesteld jaar zou gebruiken, of een random steekproef van dagen, zou de kans groot zijn zeer weinig materiaal aan te treffen (het is immers zeer ongelijk verdeeld over het jaar en geconcentreerd in verkiezingsperiodes), bovendien zou de berichtgeving die dan wel in de analyse terecht komt zeer gefragmenteerd zijn. Vandaar dat in dit geval er gekozen is het onderzoeksmateriaal te selecteren uit periodes waarin een relatief hoge concentratie te verwachten viel, namelijk de Tweede Kamer en Europees Parlementsverkiezingen.

Volkskrant (progressieve kwaliteitskrant), NRC Handelsblad (conservatief-liberale kwaliteitskrant) en De Telegraaf (conservatief-liberale populaire krant) (Ward, 2004: 126).

Corpus

Alle berichten uit de nieuwskaternen waarin een of meer ver rechtse actoren, of referenties aan ver rechts voorkwamen, werden opgenomen in het corpus. Voor zover mogelijk gebruikten we daartoe de digitale krantenbank Lexis-Nexis. Berichten uit de Telegraaf en berichten uit de twee andere kranten uit de vroegste verkiezingsjaren in de steekproef werden betrokken van microfiches. Om te zorgen voor een systematische en verantwoorde selectie van de nieuwsberichten, ontwikkelden we een trefwoordenlijst en een protocol voor materiaalverzameling gebaseerd op historische, sociologische en politicologische inzichten (zie Schaafraad, Wester & Scheepers, 2006).

Voor elke krant verzamelden we alle relevante berichten, maar wanneer het deeluniversum (krantentitel/jaar) meer dan 200 berichten bevatte, namen we daaruit een aselechte steekproef.⁵ Het totale corpus voor deze studie bevat zo 1315 nieuwsberichten.

Methode

Zes goed getrainde codeurs en de eerste auteur codeerden de nieuwsberichten. Tien procent van het corpus werd dubbel gecodeerd ten bate van een intercodeurbetrouwbaarheidstest. De betrouwbaarheid werd op twee verschillende wijzen berekend, omdat een aantal variabelen niet normaal verdeeld bleek te zijn en Scott's π en de meeste andere maten daar wel van uit gaan. Voor dit in de communicatiewetenschap bekende probleem is nog geen afdoende oplossing gevonden (Neuendorf, 2002: 151). Om het probleem zo goed mogelijk te ondervangen gebruiken we naast Scott's π ook het percentage overeenstemming (Wester & van Selm, 2006: 138-9). Door een weging van beide maten ten opzichte van elkaar konden we zo op een verantwoorde manier beslissen over de mate van betrouwbaarheid van de data. Bij scheef verdeelde variabelen met een lage π waarde hanteerden we een eis van een overeenstemmingspercentage van tenminste 90 %.

Een meerderheid van de variabelen had een voldoende (percentage overeenstemming >90%, π tussen .67 en .80), of goede betrouwbaarheid ($\pi > .80$). De variabelen 'rol in verkiezingen', 'rol in politieke actualiteit' en 'niet-ver rechtse actoren met een ongunstige attitude tegenover ver rechts' hadden een onvoldoende hoge mate van overeenstemming. Deze werden bij de analyse daarom met terughoudendheid geïnterpreteerd.

Resultaten

⁵ <http://uregina.ca/~morrisev/Sociology/Sampling%20from%20small%20populations.htm>. Deze formule berekent de minimale steekproefomvang bij kleine steekproeven. Wij voegden 10% toe aan de gecalculerde minimum steekproefomvang om rekening te houden met missing values en andere data-uitval.

In deze paragraaf bespreken we de uitkomsten van de inhoudsanalyse. De vier aspecten van media-aandacht komen daarbij in de volgorde zoals ze hierboven zijn uitgewerkt aan bod. Telkens gaan we eerst in op de algemene uitkomsten en daarna op de longitudinale ontwikkelingen.

Volume aandacht

Als maat van de omvang van de aandacht voor ver rechts in dagbladen berekenden we het gemiddeld aantal berichten per krant per dag in de drie maanden rond de verkiezingen in de verkiezingsjaren uit onze steekproef (zie Tabel 1).

Over alle jaren heen publiceerden de drie kranten gemiddeld iets meer dan één bericht per dag waarin ver rechts voor komt. Tussen 1986 en 2004 fluctueerde het gemiddelde aantal berichten per dag vrij sterk. In de meeste jaren waarin ver rechts succesvol was bij de verkiezingen is het gemiddelde aantal berichten per dag relatief hoog (1994, 2002 en 2003), maar niet altijd (1989). In 2002 werd er veruit de meeste aandacht besteed aan ver rechts, meer precies aan Pim Fortuyn en diens LPF. Opvallend is dat in het Europese verkiezingsjaar 1999 er bijna geen enkele aandacht was voor ver rechts.

TABEL 1: GEMIDDELD AANTAL BERICHTEN WAARIN VER RECHTS VOORKOMT PER DAG PER KRANT*

Verkiezingsjaar	1986	1989**	1994**	1998	1999***	2002	2003	2004	Totaal
<i>N</i>	118	77	278	95	19	802	508	137	2034
<i>x</i> per dag	0,51	0,23	0,84	0,42	0,08	3,52	2,23	0,60	1,05

*) De aandacht is niet gelijk verdeeld over de drie krantentitels. De Volkskrant besteedt de meeste aandacht aan ver rechts, gevolgd door NRC Handelsblad en tenslotte De Telegraaf.

***) TK + EP verkiezingen samen is 18 (105 nieuwsdagen in 1989) of 19 (111 nieuwsdagen in 1994) weken in plaat van 13 weken in de andere jaren.

****) Hierna is het verkiezingsjaar 1999 niet meegenomen in de analyses vanwege het bijzonder lage aantal berichten dat we voor dat jaar hebben gevonden (de CD behaalde dat jaar 0,5% van de stemmen, 0,1% minder dan het jaar ervoor).

Formele aandacht

Voor het tweede aspect van media-aandacht voor ver rechts, *formele aandacht*, rapporteren we over twee indicatoren, namelijk het percentage berichten in de steekproef dat ver rechts expliciet in de kop van het bericht vermeldde en het percentage berichten waarin ver rechts een prominente rol vervulde.

In iets minder dan de helft van de berichten (46%) staat ver rechts expliciet in de kop van het bericht (zie Tabel 2). In 1986 is dat 72%, maar na 1989 nam het relatieve aantal 'ver rechtse koppen' door de jaren heen gestaag af tot 17% in 2004, met een opleving in 2002 en 2003.

Voor wat betreft de tweede indicator van *formele aandacht* is er een nagenoeg gelijk beeld. Ook daar geldt dat in bijna de helft van de berichten ver rechts een prominente rol vervult (49%). Tot en met 1994 was dat zelfs rond de 70%, daarna nam het zienderogen af tot 17% in 2004. Net als bij de eerste indicator was er in 2002 een kortdurende toename tot 51%. Fortuyn genereerde dus een stijgende formele aandacht.

TABEL 2: BERICHTGEVING MET VER RECHTS IN DE KOP OF PROMINENT IN DE HOOFDTEKST IN %

Verkiezingsjaar	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2004	Totaal
------------------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	-------------	---------------

<i>n</i>	110	77	223	96	348	338	122	1314
Ver rechts in de kop	72	74	66	28	44	34	17	46
Ver rechts prominent in hoofdtekst	67	68	71	35	51	39	17	49

Substantiële aandacht

We onderzochten vier dimensies van *substantiële aandacht* voor ver rechts in de drie dagbladen. In Tabel 3 is te zien dat het aantal berichten waarin ver rechts alleen als algemeen fenomeen wordt besproken en er dus geen ver rechtse actor is, in tegenstelling tot in de Duitse dagbladen, verwaarloosbaar is (Schafraad, Scheepers & Wester, 2008: 370). Het percentage berichten waarin ver rechts actief wordt gerepresenteerd is daarentegen relatief hoog, met iets meer dan de helft van de berichten (53%). Ook hier was er een sterke verschuiving van het accent, in de richting van meer actieve representatie. Was de verhouding passieve/actieve representatie in 1986 nog 68% om 27%, in 2004 was dat praktisch omgekeerd: 27% om 71%. Alleen in 1994, 2003 en 2004 was er meer actieve dan passieve representatie.

TABEL 3: REPRESENTATIE VAN VER RECHTSE ACTOREN IN %

Verkiezingsjaar	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2004	Totaal
<i>n</i>	111	77	223	96	348	338	122	1315
Geen actor	5	0	3	1	0	0	2	1
Passieve representatie	68	60	42	60	51	35	27	46
Actieve representatie	27	40	56	39	49	64	71	53
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

De tweede dimensie van substantiële aandacht is het type rollen waarin ver rechts wordt geportretteerd. In 57% van de berichtgeving speelt ver rechts een rol in verkiezingen (zie Tabel 4). Zeer waarschijnlijk is dat percentage zo hoog doordat de berichten werden verzameld rondom verkiezingen. Daarom is de hoogte van dit percentage wellicht niet zo veelzeggend. Maar wanneer we kijken naar ontwikkeling door de jaren heen, blijkt dat er sterke verschillen zijn, zonder dat er een duidelijke lijn in zit, maar de algemene trend is neerwaarts.

In 18% van de berichtgeving was er aandacht voor ver rechts in rollen in de politieke actualiteit (bij voorbeeld een parlementair debat). Voor deze rol is een meer eenduidige, toenemende trend te zien in de tabel. In de beide verkiezingjaren in de jaren tachtig was er zeer weinig aandacht voor, in de volgende 3 verkiezingsjaren lag het rond 10 procent en pas in 2003 en 2004 nam het flink toe, hoewel dan het aantal ver rechtse parlementariërs juist weer afnam. Het relatief hoge percentage in 1994 heeft waarschijnlijk te maken met de kleine mediahype rondom raadsleden van de Centrumdemocraten die bij hun raadsactiviteiten veelvuldig de geldende normen overtraden (Lucardie, 1998).

In de onderzoeksperiode kwamen ver rechtse actoren om uiteenlopende redenen in aanraking met justitie. Dit geldt zeker niet alleen voor buitenparlementaire groepen, maar ook voor politieke partijen en politici. In veel gevallen is dit wegens (vermeend) racisme, maar ook gevallen van illegaal wapenbezit, fraude en drugshandel komen meermaals voor. Dit is terug te zien in de berichtgeving,

waarin dit bijna net zo veel aandacht krijgt als de rollen in politieke actualiteit, namelijk 15%. Ook hier is een vrij duidelijke trend te zien, maar dan een van afname. In 1986 ging nog 35% van de berichtgeving hierover, maar dit nam af tot minder dan 10% in de jaren 2002-2004.

Voor rollen in buitenparlementaire activiteiten (waaronder confrontaties met politieke tegenstanders, of gevallen van ver rechts geweld) geldt een soortgelijk beeld. Deze rollen komen voor in 13% van de berichtgeving. In 1986 kreeg het relatief zeer veel aandacht, met name vanwege de media focus op protesten tegen de installatie van ver rechtse gemeenteraadsleden die toen plaats vonden. Daarna nam de aandacht voor deze rollen af tot 9% in 2004.

Rollen in interne aangelegenheden komen ook met enige regelmaat voor in de berichtgeving (14%). Het gaat hierbij bij voorbeeld om partijcongressen, benoemingen, interne strubbelingen etcetera. Ook hier zien we een dalende trend, althans na 1994, het jaar waarin interne problemen bij de Centrumdemocraten dankzij enkele 'undercover' journalisten breed werden uitgemeten in de pers (Rennen, 1994).

TABEL 4: ROLLEN WAARIN VER RECHTS WORDT GEPORTRETTEERD IN %

Verkiezingsjaar	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2004	Totaal
<i>N</i>	<i>110</i>	<i>77</i>	<i>223</i>	<i>96</i>	<i>348</i>	<i>338</i>	<i>122</i>	<i>1314</i>
Rol in verkiezingen	47	82	52	74	66	54	30	57
Rol in politieke actualiteit	2	4	13	9	10	27	55	18
Rol in juridisch conflict	35	31	30	18	5	7	9	15
Rol in extraparlamentaire activiteit	41	19	16	10	13	4	9	13
Rol intern (binnen ver rechts)	21	17	25	8	9	14	3	14

Het derde aspect van substantiële aandacht is de relatieve hoeveelheid berichtgeving waarin een of meer stigmatiserende associaties met de Nazi's of (gewelddadig) extremisme voorkomen. We veronderstellen dat deze associaties ver rechtse partijen diskwalificeren als 'normale democratische partijen' of volwaardige leden van het democratische partijsysteem (Van Donselaar et al., 1998; Van der Brug et al., 2005). In 22% van de berichtgeving komen zulke stigmatiserende associaties voor (Tabel 5). Longitudinaal zit er een duidelijke trendbreuk tussen 1998 en 2002. Tot en met 1998 bevatte meer dan de helft van de berichtgeving stigmatiserende associaties. Daarna varieerde het percentage stigmatiserende associaties van 4% tot 15%. Vanaf 2002 had het overgrote deel van de berichtgeving betrekking op de Lijst Pim Fortuyn. Deze partij geeft blijkbaar veel minder (maar nog steeds wel) aanleiding tot stigmatisering dan haar voorgangers.

Als vierde dimensie van substantiële aandacht voor ver rechts onderscheiden we vijf ver rechtse standpunten, die we afleiden van de in de literatuur als gemene deler in de ideologie van ver rechts geldende standpunten (Maolàin 1987; Kitchelt, 1997; Mudde, 1998; Ignazi, 2006).

TABEL 5: STIGMATISERENDE ASSOCIATIES IN %

Verkiezingsjaar	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2004	Totaal
<i>n</i>	<i>110</i>	<i>77</i>	<i>223</i>	<i>96</i>	<i>348</i>	<i>338</i>	<i>122</i>	<i>1314</i>

Stigmatiserende associaties	31	55	47	38	11	4	15	22
Geen stigmatiserende associaties	69	45	53	63	89	96	85	78
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Zoals we hieronder in Tabel 6 laten zien, kwamen anti-establishment of populistische standpunten in 5% van de berichtgeving voor. In de loop der jaren nam de aandacht voor deze standpunten toe van 1% in 1986 tot 11% in 2004.

Nationalisme is in vergelijking met de buurlanden voor ver rechts geen groot thema (Ignazi, 2006). Dat is ook terug te zien in de berichtgeving, waarvan slechts 4% nationalistische standpunten van ver rechts bevatte (waar dat in de Duitse kranten bijna drie maal zo hoog is, zie Schafraad, Scheepers & Wester 2008). In 1986 kwam het niet voor, in 1989 in 10% van de berichten, waarna het percentage langzaam afnam tot 4% in 2004.

Het centrale punt in de ideologie van veel ver rechtse partijen na 1982 is een exclusionistisch en vaak xenofob standpunt rondom immigranten (Ignazi, 2006). Dit ver rechtse standpunt is ook het meest voorkomende in de berichtgeving over ver rechts (27%). In 1986 was dat 24%, waarna het steeg tot 51% van de berichten in 1994. Na dat jaar zette een daling in tot 16% in 2004, hetgeen (op één uitzondering na) nog altijd hoger is dan enige piek in de aandacht voor andere ver rechtse standpunten.

'Law & order' standpunten kwamen voor in 9% van de berichtgeving. De aandacht voor deze standpunten nam toe van bijna geen in 1986 (2%) tot 16%, respectievelijk 13% in 2003 en 2004.

Hoewel in de literatuur het verdedigen van traditionele waarden een prominente plaats krijgt en ver rechtse partijen zich daarmee dikwijls afficheren (het Vlaams Belang noemt zichzelf graag "de Gezinspartij"), komen dit soort standpunten bijna niet voor in de berichtgeving (1%). Dat geldt voor de gehele onderzoeksperiode van 1986 tot en met 2004.

TABEL 6: AANDACHT VOOR VER RECHTSE STANDPUNTEN IN %

Verkiezingsjaar	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2004	Totaal
<i>n</i>	110	77	223	96	348	338	122	1314
Anti-establishment of populistisch	1	4	0	7	8	4	11	5
Nationalistisch	0	10	7	8	3	1	4	4
Xenofob of exclusionistisch	24	36	51	30	22	17	16	27
Law & order	2	0	4	9	9	16	13	9
Traditionele waarden	0	1	0	1	1	1	2	1

Support aandacht

Voor het vierde en laatste aspect van media-aandacht voor ver rechts, *support aandacht*, keken we of in de berichtgeving over ver rechts ook expliciete attitudes van andere actoren (zoals politieke partijen of maatschappelijke organisaties) ten opzichte van ver rechts voorkwamen en of die attitudes gunstig of ongunstig waren.

In 51% van de berichtgeving komen zulke attitudes in het geheel niet voor (Tabel 7). In 1986 was het met 32% relatief laag en in 1998 met 67% relatief hoog. Slechts 10% van de berichten bevat exclusief gunstige attitudes ten opzichte van ver rechts. Tussen 1986 en 2004 steeg het aandeel berichten met exclusief gunstige attitudes van 3% naar 21%. Berichten met exclusief ongunstige attitudes komen driemaal zoveel voor als die met exclusief gunstige attitudes (34%). Gedurende de jaren nam het aandeel berichten met exclusief ongunstige attitudes af van 65% in 1986 tot 15% in 2004. Opvallend is dat de daling werd onderbroken in het jaar van Pim Fortuyn (2002). Berichten met zowel gunstige als ongunstige attitudes beslaan 6% van de totale berichtgeving. Dat percentage is gedurende de gehele periode vrij constant, maar kent twee uitzonderingsjaren: 1989 (9%) en 2004 (19%).

TABEL 7: AANDACHT VOOR ATTITUDES VAN NIET-VER RECHTSE ACTOREN IN %

Verkiezingsjaar	1986	1989	1994	1998	2002	2003	2004	Totaal
<i>n</i>	111	77	223	96	348	338	122	1315
Geen NVRA attitudes	32	44	58	67	47	55	45	51
Exclusief gunstige attitudes	3	1	3	7	13	12	21	10
Exclusief ongunstige attitudes	65	45	35	23	36	28	15	34
Zowel gunstige als ongunstige attitudes	1	9	4	3	4	5	19	6
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100

Conclusie

De vraag is nu wat deze resultaten betekenen voor de in de inleiding opgeworpen vragen? Werd ver rechts in de media consequent genegeerd en werd ver rechts telkens eenzijdig in een negatief daglicht gesteld, of populair gezegd, gedemoniseerd? In de inleiding herformuleerden we deze vragen van anderen in een tweeledige onderzoeksvraag, namelijk: *hoe berichten Nederlandse dagbladen over ver rechts en welke veranderingen en continueringen traden op in deze manier van berichtgeving*

gedurende de periode 1986-2004? Om een valide beeld te krijgen van de media-aandacht voor ver rechts ontwikkelden we een model waarin sociogenese en ideologische aspecten van de heterogene politieke familie van ver rechtse partijen en organisaties geïntegreerd werden. Het model bevat vier aspecten van media-aandacht: volume, formele aandacht, substantiële aandacht voor ver rechtse actoren en hun standpunten alsook aandacht voor de attitudes van relevante omstanders: support aandacht. Met dit instrument analyseerden we 1315 berichten uit negen verkiezingsperiodes tussen 1986 en 2004.

Ver rechtse actoren als controversiële buitenstaanders

Wanneer we nu in antwoord op de eerste onderzoeksvraag moeten omschrijven op welke wijze ver rechts in de media naar voren komt volgens onze inhoudsanalyse, vallen twee zaken op. Ten eerste komt uit de media-aandacht het beeld naar voren van *buitenstaanders*. Zover attitudes ten opzichte van ver rechts voorkomen, betreft dit, gedurende de gehele periode, in grote meerderheid ongunstige attitudes ten opzichte van ver rechts. Gunstige attitudes krijgen weliswaar langzamerhand meer aandacht, maar pas in 2004 is er een werkelijk andere verhouding.

Niet alleen komt er een beeld van buitenstaanders naar voren uit de berichtgeving, maar ook dat van een *controversiële* politieke familie. Dat blijkt uit de substantiële aspecten van media-aandacht. Ten eerste valt daarin op dat er bijzonder veel aandacht is voor ver rechts in rollen waarin gevestigde politieke partijen weinig tot niet aangetroffen worden, met name die in juridisch conflict (vaak wegens racisme, of geweldsdelicten), maar ook in buitenparlementaire activiteiten (waaronder niet alleen legale protestacties vallen, maar bijvoorbeeld ook racistisch geweld). Hoewel de aandacht voor deze rollen na 1994 afneemt, blijft zij tot in 2004 aanwezig. In de tweede plaats valt op dat ruim een vijfde van de berichtgeving stigmatiserende associaties bevat, die direct een controversieel beeld van ver rechts scheppen. Hoewel dat voor de periode 1986-1998 nog veel sterker geldt dan voor de periode daarna, duiken stigmatiserende associaties ook na 2000 met enige regelmaat op. Tenslotte is er de focus in de berichtgeving op xenofobe of exclusionistische standpunten die bijdraagt aan een controversieel beeld, hetgeen versterkt wordt door geringe aandacht voor andere standpunten die ver rechts deelt met liberale of conventionele partijen (law en order standpunten en traditionele standpunten). Ook hier ontstaat pas een andere verhouding in 2004.

Bij elkaar genomen, betekent dit dat er relatief veel aandacht was voor aspecten van ver rechts die haar positie als *controversiële buitenstaander* benadrukken. In de politieke verhoudingen bevond zij zich meestal in deze positie, maar ook haar media-imago (Van Zoonen, 1992) is als zodanig te omschrijven.

Het media-imago in longitudinaal perspectief

Het media-imago (Van Zoonen, 1992) van ver rechts typeren we dus als *controversiële buitenstaanders*. De vervolgvraag luidt dan nu of dit media-imago gedurende de onderzoeksperiode veranderd is?

Het feit dat we in bijna alle verkiezingsjaren enkele tientallen tot honderden berichten vinden (uitgezonderd 1999), betekent in elk geval dat ver rechts niet is genegeerd in de berichtgeving. Bovendien blijkt in de formele aandacht ook dat ver rechts expliciet in de kop van het bericht staat, of een prominente rol speelt in het bericht. In nagenoeg alle berichten komen bovendien concrete ver rechtse actoren voor (partijen, organisaties, woordvoerders), die bovendien in toenemende mate actief gerepresenteerd worden. De claim van o.a. Hans Janmaat (CD) dat ver rechts genegeerd zou worden door de pers, is dus ongegrond.

Wel fluctueerde het aandachtsvolume sterk. Er zijn twee zeer verschillende periodes van verhoogd aandachtsvolume, 1994 en 2002-2003, maar beiden vallen samen met een piek in de electorale populariteit van ver rechts. In 1994 ging de media-aandacht grotendeels naar Hans Janmaat en diens Centrumdemocraten en deden zich tal van incidenten voor rond de partij die de nodige media-aandacht genereerden. In 2002 was het Fortuyn, die continu de (media) aandacht op zich gevestigd wist. Die media-aandacht was ongekend hoog, ook nog rond de Tweede Kamer verkiezingen van 2003, mede dankzij de regeringsdeelname van de LPF (zie ook Kleinnijenhuis et al., 2003).

Wat betreft *substantiële* en *support aandacht* zien we een tweeledig patroon. Aan de ene kant is er het patroon van een ontwikkeling richting een meer open en gevarieerde berichtgeving. Dat zien we bij voorbeeld in de toename van aandacht voor ver rechts in rollen in de politieke actualiteit (Tabel 4; het doet er blijkbaar steeds meer toe, wat ver rechtse politici inbrengen in het parlementair bedrijf). Daarnaast zien we meer aandacht voor verschillende ver rechtse standpunten, vanaf 1998 was er niet één (xenofobe en exclusionistische standpunten), maar waren er drie ver rechtse standpunten (anti-establishment/populistische standpunten, xenofobe en exclusionistische standpunten en 'law and order' standpunten) die in meer dan 5% van de berichtgeving voorkwamen (Tabel 6). Tenslotte zien we dat gedurende de jaren negentig ongunstige attitudes ten opzicht van ver rechts weliswaar veruit in de meerderheid waren in de berichtgeving, maar dat de aandacht voor gunstige attitudes begon te stijgen (Tabel 7).

We kunnen dus stellen dat sinds 1986 het media-imago van *een controversiële buitenstaander* intact is gebleven, hoewel het ietwat haar scherpe randjes verloor en steeds vaker af en toe ook aangevuld werd met een genuanceerder beeld. Was het media-imago in 1986 nog zeer beperkt en bijna exclusief gefocust op negatieve kenmerken van ver rechts, gedurende de jaren negentig bleef er wel aandacht voor deze kant van ver rechts, maar werd de berichtgeving ook gevarieerder.

Ook de komst van Fortuyn leverde niet direct een ander media-imago op. Wel is het zo dat de aandacht voor sommige indicatoren, die duiden op de genoemde opening en diversificatie, sneller veranderden. Maar Fortuyn riep ook sterke tegenreacties op, hetgeen terug te zien is in de berichtgeving, want de aspecten van media aandacht die het media-imago van de *controversiële buitenstaander* oproepen kregen óók meer aandacht. Pas in 2004 nam dit plots sterk af, terwijl het

eerste patroon zich verder doorzette. Het lijkt er dan ook op dat in 2004 het media-imago in de berichtgeving niet langer alleen maar als *controversiële buitenstaander* getypeerd kan worden.

We concludeerden zo-even al dat er in de onderzoeksperiode geen sprake van was, dat de kranten ver rechts hebben genegeerd. Hoewel ver rechts voor nagenoeg de hele onderzoeksperiode het media-imago van *controversiële buitenstaander* behield, willen we wel opmerken dat deze typering in de berichtgeving niet automatisch betekent dat er 'gedemoniseerd' werd, of anders gezegd, overtrokken negatief bericht werd.

Discussie

In tegenstelling tot de berichtgeving in Duitse kranten (Schafraad, Scheepers & Wester, 2008), kan de berichtgeving in Nederlandse kranten niet meer worden gezien als de resultante van een beleid van minimale aandacht. Het media-imago van *controversiële buitenstaanders* blijft sterk aanwezig in het overgrote deel van de berichtgeving, maar het wordt wel steeds verder genuanceerd en in 2004 zelfs deels verlaten. Het feit dat dit media-imago zo lang stand hield, terwijl de electorale positie van ver rechts en de samenstelling van de ver rechtse politieke familie veranderd zijn, betekent blijkbaar niet dat de media-aandacht die maatschappelijke en politieke ontwikkelingen in dezelfde proporties weerspiegelt. Dit is niet geheel verbazingwekkend. Het media-imago komt immers voort uit een cultureel verankerd en historisch geworteld beeld van de ver rechtse politieke familie en bovendien veranderen eenmaal gevestigde media-imago's van politieke groeperingen maar zeer moeizaam (Van Zoonen, 1992). Het is dan ook van belang om deze complexe verhouding tussen media aandacht aan de ene kant en publieke opinie en electorale verhoudingen aan de andere kant verder te onderzoeken. Het gebruikte model dat vier aspecten van media aandacht voor ver rechts onderscheidt, is daartoe zeer geschikt gebleken.

In het allerlaatste jaar van het onderzoek leek er dan toch een omslag in het media-imago te ontstaan. Of dit een kortstondige verandering is of het 'definitieve' einde van een lang gebruikt media-imago, kan pas blijken als ook de berichtgeving over (een alweer nieuwe generatie) ver rechtse partijen en groeperingen uit de meest recente jaren aan een analyse wordt onderworpen. Wellicht dat het daarbij ook interessant is om een vergelijking te maken tussen verschillende typen ver rechtse partijen en groeperingen. De twee belangrijkste partijen (CD en LPF) uit de onderzoeksperiode verschillen, zowel qua programma als sociogenese ook van elkaar. Sommigen liggen wat betreft hun eigen ideologie, strategie en voorkomen immers dicht bij het traditionele ver rechts dan anderen (Fennema, 2005; Ignazi, 2006: 33) en geven daarmee ook meer aanleiding tot de toepassing van het media-imago van de *controversiële buitenstaander*.

Literatuur

Boomgaarden, H. & R. Vliegenthart (2007). Explaining the rise of anti-immigrant parties: the role of news media content in the Netherlands. *Electoral Studies* 26 (2), 404-417.

- Brug, W. van der (2003). How the LPF fuelled discontent. Empirical tests of explanations of LPF support. In *Acta Politica* 38 (1), 89-106.
- Brug, W. van der, M. Fennema & J. Tillie (2005). Why some anti-immigrant parties fail and others succeed. A two-step model of aggregate electoral support. In *Comparative Political Studies* 2005 (1).
- Cappella, J. & K. Jamieson (1997). *Spiral of cynicism. The press and the public good*. Oxford; Oxford University Press.
- CBS. *Verkiezingen: historische uitslagen Tweede Kamer*. Verkregen 20 december, 2008, van <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=37278&D1=0-1,36-63&D2=a&HD=081203-0943&HDR=T&STB=G1>
- Donselaar, J. van, F. Claus & C. Nelissen (1998). *Monitor racisme en extreem rechts, tweede rapportage*. Leiden/Amsterdam, Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.
- Donselaar, J. van & P. Rodriguez (2003). *Monitor racisme en extreem rechts, vijfde rapportage*. Leiden/Amsterdam, Anne Frank Stichting/Universiteit Leiden.
- Eisinga, R., J. Lammers, M. Lubbers en P. Scheepers (1998). Het electoraat van extreem-rechtse partijen: Individuele en contextuele kenmerken, 1982-1996. In J. van Holsteyn & C. Mudde (red.). *Extreem-rechts in Nederland*. Den Haag: SDU, 93-112.
- Fennema, M. (2005). Populist Parties of the Right. In J. Rydgren (red.), *Movements of Exclusion: Radical Right-wing Populism in the Western World*. Hauppauge, Nova Science.
- Fennema, M. & W. van der Brug (2006). Nederlandse anti-immigratiepartijen in perspectief. In F. van Tubergen & I. Maas. *Allochtonen in Nederland in internationaal perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Gitlin, T. (1980). *The whole world is watching. Mass media in the making & unmaking of the new left*. Berkeley: University of California Press.
- Ignazi, P. (2006). *Extreme right parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press. [second edition]
- Kitschelt, H. (1997). *The radical right in Western Europe. A comparative analysis*. Ann Arbor, The University of Michigan Press.
- Kleinnijenhuis, J., D. Oegema, J. de Ridder, A. van Hoof en R. Vliegthart. (2003). *De Puinhopen in het nieuws. De rol van de media bij de Tweede Kamer verkiezingen van 2002*. Alphen aan de Rijn, Kluwer.
- Lubbers, M. (2001). *Exclusionistic Electorates*. Nijmegen, KUN/ICS.
- Lubbers, M. & P. Scheepers, (2001). Explaining the trend in Extreme Right-Wing voting: Germany 1989-1998. In *European Sociological Review* 17(4), 431-449.
- Lucardie, P. (1998). Een geschiedenis van vijftien jaar Centrumstroming. In J. van Holsteyn & C. Mudde. *Extreemrechts in Nederland*. Den Haag: Sdu, 17-32.
- McQuail, D. (2005). *Mass Communication Theory*. Londen: SAGE.
- Mudde, C. (2000). *The ideology of the extreme right*. Manchester: Manchester university press.
- Neuendorf, K. (2002), *The content analysis guidebook*. Thousand Oaks: SAGE.
- Pels, D. (2003). *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*. Amsterdam: Anthos.
- Schafraad, P., F. Wester & P. Scheepers (2006). Using 'new' data sources for 'old' newspaper research: developing guidelines for data collection. *Communications* 31 (4), 455-467.
- Schafraad, P., P. Scheepers & F. Wester (2008). Dealing with the "devil of the past". Attention to the far right in the German press (1987-2004). In *Publizistik* 53 (3), 362-385.
- Scheepers, P., R. Eisinga en J. Lammers (1993). Het electoraat van de Centrum Partij/Centrum Democraten in de periode 1982-1992. In *Mens en Maatschappij* 68 (3), 360-385.
- Scheufle, D.A. (1999). Framing as a theory of media effects. In *Journal of Communication* 49 (1), 103-122.
- Vliegthart, R. & H. Boomgaarden (2005). Berichtgeving over immigratie en integratie en electorale steun voor anti-immigratiepartijen. In *Migrantenstudies* 21 (3), 120-134.
- Walgrave, S. & K. De Swert (2004). The making of the (Issues of the) Vlaams Blok. *Political Communication* 21, 479-500.
- Weaver, D., M. McCombs & D. Shaw (2004). Agenda-setting research: issues, attributes and influences. In L. Kaid (red.). *Handbook of Political Communication Research*. Londen: Routledge.
- Wester, F. en, M. van Selm (2006). Inhoudsanalyse als systematisch-kwantificerende werkwijze. In Wester, F., K. Renckstorf en P. Scheepers (red.). *Onderzoekstypen in de communicatiewetenschap*. Alphen aan de Rijn: Kluwer.
- Zoonen, L. van (1992). Mass media and the womens movement: the construction of a public identity. In *European Journal of Communication* 7 (4), 453-476.